Kaleidoscope
Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat
Journal of History of Culture, Science and Medicine
Vol. 1.No.1
ISSN: 2062-2597

A népi gyógyítás és kutatásának néhány kérdése Siklód példáján

Popular healing in Siklód and some questions of the research

Balázs Dorottya
gokkka@citromail.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:
This essay is based upon a fieldwork done in the summer of 2008 in a small, very isolated hungarian village of Transylvania, called Siklód. The research concentrated on the techniques of nowadays popular healing, mainly on the use of medicinal herbs and some other drugs of animal or mineral origin. The results show, that in Siklód the old tradition of popular healing still exists, due to the lack of medical supervision. Although the origin of this knowledge is partly the tradition of hungarian peasantry, it must be mentioned, that modern naturopathy (books, magazines and other sources) too has made a big influence on the way of folk healing in Siklód. The research also has revealed, that apart from the use of natural drugs, other techniques, for example magical rites and texts are not used at all in Siklód. The reason of this might be the social background and education.

Keywords: isolated villages, popular healing naturopathy, medicinal herbs, social background, social aspects

Kulcsszavak: elszigetelt közösségek, népi gyógyítás, természetgyógyászat, gyógynövények, társadalmi meghatározottság, társadalmi háttér

Néprajzos hallgatóként 2008 nyarán a Gödöllői Szent István Egyetem szervezésében, DEÁKY Zita és MOLNÁR Melinda vezetésével végeztem első terepmunkámat a székelyföldi Siklódon. Kutatási témám a népi ember- és állatgyógyítás volt, különös tekintettel a gyógynövények használatára: kérdőívem elsősorban a gyógynövényismeretre, a gyógynövények gyűjtésére, tartósítására és felhasználásuk módjára vonatkozott. Emellett számos más, nem növényi eredetű anyag gyógyászati célra való felhasználását is dokumentáltam. A gyűjtött anyagra támaszkodva rövidebb tanulmányt írtam a siklódi népi orvoslás mai formáiról (BALÁZS 2008.), azonban a terepmunka és később az adatok feldolgozása során is merültek fel olyan – általánosabb, nem kizárólag siklódi vonatkozású – kérdések, amelyeket véleményem szerint érdemes továbbgondolni. A következőkben a siklódi jelenkori, nem hivatalos orvoslás körébe

tartozó gyógyító technikák rövid bemutatása mellett néhány ilyen kérdéskör felvázolására teszek kísérletet.

Siklód ma a maga alig háromszáz, zömében időskorú lakójával elnéptelenedő aprófalunak számít. Közlekedési és infrastrukturális szempontból egyaránt igen elszigetelt, ez a helyzet az egészségügyi viszonyokra is rányomja a bélyegét. A faluban nincs állandó orvosi ellátás, az orvos meghatározott időközönként Etédről jár Siklódra, ilyenkor a kultúrházban fogadja a betegeket. Esetenként az idősgondozó is átvállal kisebb orvosi feladatokat, vérnyomást mér, ellátja a kisebb sérüléseket. A település egészségügyi ellátottságának hiányosságait mutatja, hogy például 2008-ban, januártól júniusig összesen három alkalommal jött ki az orvos egy-egy napra Siklódra. A legszükségesebb gyógyszerekhez a falubeliek az „útász" révén jutnak hozzá, aki külön kérésre az etédi gyógyszertárban kiváltja a recepteket és beszerzi az esetleg szükséges más gyógyászati termékeket. A legközelebbi kórházak Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen és Székelykeresztúron vannak, a siklódiak ide többnyire busszal, ismerősük autójával, autóstoppal vagy a tejeskocsival tudnak eljutni. Télen, a rossz közlekedési viszonyok között, nehezen közelíthető meg a falu, így az ellátás még korlátozottabb. Az állategészségügyi helyzet érdekes módon kicsit jobb, az állatorvos viszonylag nagy rendszerességgel látogatja a gazdaságokat.
A falu egészségügyi viszonyainak ismeretében kutatásom kiinduló feltevése az volt, hogy Siklódon a hivatásos orvosi gyakorlattól eltérő, hagyományos vagy más néven „népi" gyógymódok ismertsége az átlagosnál nagyobb mértékű lehet, a régen általánosan elterjedt gyógymódok szerepe a mindennapi gyakorlatban máig megmaradhatott. Feltételezésemet többek között MÉSZÁROS Ágnes tapasztalataira is építettem, aki egy nagyon hasonló körülmények között élő népesség, a székelyvarsági tanyák lakossága körében végzett a népi gyógyításra vonatkozó kutatásokat. MÉSZÁROS (1998: 394.) így ír az általa vizsgált területről és a népi gyógymódok elterjedtségéről: „Az ősi hagyományok megmaradására a település fekvése szolgálhat magyarázatként. Székelyvarság magas hegyi elzárt környezete a közlekedésből való kirekesztettségét is jelenti, hiszen Varságból már nem vezetnek tovább utak. Az orvoshiány is oka a gyógyító hagyományok elevenségének, hiszen a falu népe szinte teljesen önmagára volt utalva betegségeiben, mert az ötvenes évekig csak heti egy alkalommal járt fel orvos Székelyudvarhelyről." A szerző „ősi hagyományok" alatt nemcsak a népi természetismeretet, hanem a rendkívül gazdag hiedelemanyagot is érti.
Siklódi megfigyeléseim részben a kiinduló hipotézist támasztották alá, azonban új kérdéseket is vetettek fel. Igaz ugyan, hogy a siklódiak a mai napig rengeteg vadon termő gyógynövényt ismernek, táplálkozási célra termesztett növények, kerti dísznövények gyógyító hatásáról is tudnak, emellett pedig számos más, a hagyományos paraszti gyógyítás körébe tartozó gyógymódot tartanak számon, ez a tudás mégsem azonosítható a szó szoros értelmében vett élő néphagyománnyal. A siklódiak közül mindenki ismer legalább négy-öt fajta gyógynövényt, de konkrét betegségek ellen való használhatóságukkal ennél sokkal kevesebben vannak tisztában. A legtöbben rendszeresen gyűjtenek gyógynövényeket, azonban ezeket csupán étkezési és élvezeti céllal, például reggeli teaként vagy fűszerként használják fel, és általában nem betegségek kezelésére, hanem mintegy általános erősítőként, megelőzésképpen fogyasztják a gyógynövényekből készített főzeteket.
A faluban két-három gyógynövény-specialistának nevezhető asszony van (bár maguk a siklódiak azt állítják, soha nem volt füvesember Siklódon, mindig más falvakba jártak tanácsért és különféle füvekért). Ők pontosan ismerik az egyes növények hatását, rendszeresen foglalkoznak gyógyfüvek gyűjtésével és feldolgozásával, betegség esetén a gyógynövényes kezelést részesítik előnyben, nagyon bíznak a hagyományos gyógymódok

erejében. A falu lakosságának nagy része a gyógyszerekben bízik jobban; noha enyhébb tünetek esetén a gyógynövényes kezelésekkel is megelégszenek, súlyosabb esetben mindig orvoshoz fordulnak. A siklódi közösség tehát bizonyos értelemben véve őrzi a népi gyógyítás emlékeit, azonban úgy látszik, egyre kevésbé tudatosan és egyre kevesebb bizalommal használja az elődöktől kapott tudást. Szintén érdekes, hogy a hagyományos népi gyógyításban a természetes eredetű gyógyszerek mellett a másik legfontosabb elem, a mágikus gyógyító módszerek meglétét Siklódon egyáltalán nem sikerült kimutatnom. A siklódiak hagyományos gyógyításhoz való viszonya és a hagyományos gyógymódok ismertsége tehát merőben más, mint az például a hasonló földrajzi helyzetű Székelyvarságon tapasztalható.
A kutatásommal is alátámaszthatom, hogy a népi gyógyítás hagyományaira nemcsak a földrajzi környezeti viszonyok, hanem más tényezők, például társadalmi jelenségek, a közösség értékrendje és mentalitása, a települések közötti kapcsolatháló is hatással vannak. A hiedelmek hiányát például részben magyarázhatjuk a református vallásossággal, de mindenképpen figyelembe kell vennünk a falu lakosságának külső kapcsolatait is. Nagyon fontos lenne megfigyelni és feltárni, hogy hogyan jutottak el először az új orvosi-, majd a modernebb természetgyógyászati ismeretek Siklódra a falu periféria-jellege ellenére. A másik, talán ennél is fontosabb tényező Siklód kapcsolata a környező településekkel, de főleg néhány nagyvárossal. A XX. század elején-közepén a siklódi lányok körében nagyon elterjedt gyakorlat volt, hogy néhány évre elszegődtek egy-egy nagyvárosba cselédnek. Sokan az erdélyi nagyvárosokat, például Aradot, Kolozsvárt választották, de nem volt ritka az sem, hogy valaki Budapesten szolgált. A fiatal lányok számára sokszor ez volt az egyetlen lehetőség, hogy elegendő pénzt teremtsenek elő a hozományuk kiállításához, másrészt azonban talán az egyetlen alkalom arra is, hogy világot lássanak. A lányok alapvető háztartási ismereteiket nagyrészt a városban szolgálva, gazdasszonyuktól tanulták meg, így nem meglepő, hogy hazatérve falujuk hagyományos kultúrája, szokásai mellett városiasabb jellegű gondolkodásmódjukat is megtartották. Az idősebb asszonyok ismereteire, például háztartásvezetési, főzési gyakorlatára máig kimutathatóan hatottak a fiatalon városban töltött évek.
Siklódon ma egészen más jellegű a városokkal való kapcsolat, de szerepe a falubeliek mentalitásának alakításában szinte azonosnak mondható. A település lakói jórészt idős emberek, ennek oka az, hogy a siklódi fiatalabb lakosság a közelebbi városokban él, a legtöbben Székelykeresztúron. A tél különösen nehéz időszak a siklódi idősek számára, egyrészt a rossz állapotú, jeges utak, másrészt az önellátás nehézsége miatt, így a falu lakosságának egy része a telet a városban tölti gyermekeivel, unokáival. Itt szakszerű ellátásban részesülhetnek, időben eljutnak az orvoshoz és hozzájutnak a megfelelő gyógyszerekhez is. Ez lehet a magyarázata annak, hogy napjainkban a hagyományos gyógymódok a siklódiak életében nem játszanak olyan fontos szerepet, mint ez a falu természeti adottságai alapján várható lenne.

Ennek ellenére a faluban ismert gyógynövények száma elég nagy, és számos más természetes anyag gyógyító tulajdonságai is ismertek. Az anyag feldolgozása és más gyűjtések anyagával való összevetése során úgy találtam, hogy a siklódi gyógyító hagyomány pontosan beleillik az erdélyi népi gyógyászatról alkotott eddigi képbe.[1] A gyógynövények felhasználása,

[1] Az összehasonlítás során többek között ANTALNÉ TANKÓ Mária (2003.), VASAS Samu kalotaszegi (1985), GUB Jenő sóvidéki (1994.) és Nagy-Homoród- illetve Nagy-Küküllő menti (1993.) , LŐRINCZI Ferenc és LŐRINCZI Zoltán árapataki (ld. PÉNTEK J. és SZABÓ T. E. A. 1976.) és RAB János gyergyói (2001.) gyűjtéseinek anyagára támaszkodtam.

feldolgozási módja erdélyi viszonylatban elég változatosnak mondható. A leggyakoribb felhasználási mód a már említett főzetkészítés. A teát reggel éhgyomorra isszák, úgy tartják, nagyon egészséges, segít megelőzni a betegségeket. A siklódiak összefoglaló néven „teaburjánnak" nevezik azokat a gyógynövényeket, amelyből általában reggeli teájukat készítik. A legtöbbet használt teanövények általában a határban előforduló leggyakoribb gyógynövények, ide tartozik többek között az orbáncfű (*Hypericum perforatum*), a párlófű (*Agrimonia eupatoria*), a cickafark (*Achillea millefolium*), a kis ezerjófű (*Centaurium erythraea*), a különféle kakukkfű fajok (*Thymus* fajok) és a szurokfű (*Origanum vulgare*). Az ősszel gyűjthető bogyók közül a vadrózsa (*Rosa canina*) és a galagonya (*Crataegus monogyna* és más fajok) termését főzik meg a leggyakrabban teának. Ritkábban készítenek teát más növényekből is, például a hársfa (*Tilia* fajok) virágjából, köményből (*Carum carvi*), vagy csalánból (*Urtica dioica*). A teának szánt gyógynövényeket általában nem tervszerűen szedik, mezei munkák alkalmával, útközben gyűjtik össze őket. A szedés ideális időpontja a délelőtt vagy dél, ekkor még nem hervadtak a növények. Úgy tartják, a gyógynövényeket júniusban a legjobb szedni, ilyenkor található bennük a legtöbb hatóanyag. A növényeket lógatva vagy terítve, árnyékos helyen szárítják ki, papírzacskóban tárolják. A kertekben nem találunk vadon termő gyógynövényeket, amit a siklódiak a mezőn le tudnak szedni, azt nem ültetik a kertbe. A ház körül termő növények közül a citromfüvet (*Melissa officinalis*), a zsályát (*Salvia officinalis*) és a borsmentát (*Mentha piperita*) szinte minden teakeverékben megtaláljuk.

A teakészítés mellett a növények másik jellegzetes felhasználási módja a tinktúra készítése. Siklódon érdekes módon az alkoholos tinktúra receptje elterjedt, Erdély más területein legtöbbször vizes főzetekkel találkozunk. Siklódon a leggyakoribb tinktúra a fekete nadálytő (*Symphytum officinale*) felhasználásával készül. A nadálytő gyökerének darabjait pálinkába vagy más erős szeszbe áztatják, majd a tinktúrát reumás panaszok, ízületi gyulladások kezelésére használják. Ugyanilyen céllal készítenek tinktúrát csalánból is. Szintén sokak által ismert módszer a kenőcskészítés. A két leggyakrabban használt növény a kenőcsökben a körömvirág (*Calendula officinalis*) és a cickafark. A kenőcsöt állati zsírból készítik, a receptet a legtöbb siklódi könyvből illetve egy Magyarországról beköltözött, gyógynövényekkel foglalkozó családtól tanulta. A körömvirágkenőcsöt a legkülönfélébb orvosi problémákra használják, elsősorban egyes bőrhibákra, a bőr kiszáradására és más bőrbetegségekre.

A leggyakoribb feldolgozási módok mellett számtalan ritkábban használt, egyedi módszerrel találkozhatunk a siklódi gyógyításban. Egyes növényeket, például néhány útifű fajt (*Plantago major* és *P. media*) és a farkasalmát (*Aristolochia clematitis*) nyersen teszik a kezelendő sebekre, gyulladásokra. Az egyik siklódi specialista esetében megfigyelhettem a torma (*Armoracia lapathifolia*) egyedi felhasználását, a reszelt tormát ízületi gyulladások kezelésére éjszakára a fájós testrészre kötözi. Hasonló eljárás a borogatás, ilyenkor legtöbbször forrázott növényeket helyeznek a fájós testrészre, majd ruhával takarják le a borogatást. A lyukas fogba régebben dohányt vagy fenyőgyantával átitatott vattát tömtek. A gyantát sebtapaszként is használják, csakúgy, mint Erdély más részein. Egyes növényeknek, például a sok siklódi háztetőn megtalálható kövirózsának (*Sempervivum tectorum*) nyers levét használják fel, fülbántalmak a letépett leveleket összenyomva a levet egyenesen a fülbe csepegtetik. Élvezeti és részben gyógyászati célra különféle szirupokat készítenek. A lucfenyő (*Picea abies*) új hajtásaiból illetve a gyermekláncfű (*Taraxacum officinale*) virágából is főznek mézre hasonlító, sűrű szirupot. A bodza (*Sambucus nigra*) virágjából szörpöt, úgynevezett „szuk"-ot készítenek. Ősszel különféle termésekből, leggyakrabban

csipkebogyóból és bodzából főznek lekvárokat, ezeket szintén nemcsak élvezeti céllal fogyasztják, hanem gyógyító hatást is tulajdonítanak nekik.

A gyógynövények mellett más anyagok is szerepelnek a siklódi gyógyító gyakorlatban. Ezeket többnyire szükségmegoldásként használják, általában váratlan balesetek, kisebb sérülések esetén. A falról levakart mésszel például vérző sebeket kezelnek. Enyhébb tünetek esetén a háznál előforduló anyagokkal, élelmiszerekkel orvosolják a problémát, gyomorfájásra például tejet vagy pálinkát isznak, fájó ízületekre ecetes borogatást tesznek, a gyulladt, sérült bőrt tejszínnel gyógyítják.

Úgy tűnik, leginkább az állatorvosi ellátásnak aránylag kielégítő voltának köszönhető, hogy a hagyományos állatgyógyászat Siklódon jóval kevésbé maradt fenn, mint az emberi gyógyításban alkalmazott technikák. Alig néhány gyógymódot és felhasznált anyagot sikerült gyűjtenem ebben a témában, a siklódiak elmondása szerint ugyanis az állatokat ma leginkább gyógyszerekkel kezelik.

A népi gyógyászat kutatása során mindenképpen érdemes figyelmet szentelni annak is, hogy milyen forrásokból táplálkozik ez a – sokszor a néprajzi kutatások által autentikusnak tekintett – tudás. Siklódi gyűjtőutam egyik legfontosabb tanulsága éppen az, hogy az elzárt kis falvakban található „ősi" hagyományok egy jelentős része nem feltétlenül olyan ősi, de nem is feltétlenül mindig a hagyományos paraszti kultúrából ered.[2] A siklódi növényismeret remek példa arra, hogy milyen nagy hatást képesek tenni külső hatások a falu kultúrájára, szokásaira és közös ismereteire. A paraszti hagyomány mellett Siklódon a gyógynövényekkel kapcsolatos tudásnak három fő bázisa van. Ezek közül az egyik a tiszteletes, aki – a helybeliek visszaemlékezései alapján – a faluba érkezése óta tanítja a gyógynövények felismerését és használatát a siklódiaknak. Hasonló forrásként működnek a Magyarországról érkezett családok, akik közül néhányan kifejezetten a gyógynövények miatt érkeztek Siklódra, és számos ismeretet, receptet adtak át a helyieknek. A falubeli kertek mindegyikében megtalálható körömvirágot például a helyiek szerint a magyarországiak hozták el Siklódra.
Talán a legfontosabb forrás a siklódiak számára a természetgyógyászati irodalom, amely a XX. század közepe óta jelen van a faluban, talán nincs is olyan ház, ahol ne lenne valamelyik fiókban egy-egy gyógynövényes könyvecske. A század második felében általános gyakorlat volt, hogy az állam – gyógyszerészeti céllal – felvásárolta a helyiek által gyűjtött gyógynövényeket. Sokan épp emiatt kezdtek érdeklődni a növények iránt, a gyógyfű-gyűjtés jövedelem-kiegészítő tevékenységgé vált Siklódon. Az állami felvásárlók növényhatározókat, kifejezetten gyógynövényeket bemutató könyveket osztottak ki a lakosság körében. Sok siklódi ekkor ismerte meg újból az elfeledett gyógynövényeket, ekkor kezdett saját használatra is gyűjteni. A Siklódon használt növénynevek pontosan megmutatják a rájuk vonatkozó tudás kettős (hivatalos és hagyományos) forrását. A legtöbb siklódi ismeri az Erdély-szerte elterjedt népi növényneveket, de ugyanolyan jól eligazodik a hivatalos nevek

[2] A népi és a hivatalos orvoslás évszázadok óta szorosan összefügg egymással, így akár az is megkérdőjelezhető, hogy valóban létezik-e önálló, belső fejlődésű népi gyógyítási hagyomány. Ld. pl. HOPPÁL 1990: 696.: „Kimutatható, hogy egyezések vannak a 16-18. századi orvosi könyvek, régi orvosi receptek, és a népi gyógyítás 19-20. századi adatai között…." HOPPÁL (1990: 694.) ugyanakkor úgy véli, nem szerencsés túl nagy szerepet tulajdonítani a kultúrjavak alászállásának a népi gyógyítás területén. Szerinte többek között például a magyar paraszti növénynevek is arról tanúskodnak, hogy a népi gyógyító hagyomány igen régi, és a korábbi korok orvosi könyvei esetében a „népi bölcsesség átvételéről is szó lehet"

között is. Több gyógyfüves könyvben megfigyelhető, hogy a tulajdonos a megfelelő növény hivatalos neve mellé odaírta annak helyi nevét is. A természetgyógyász irodalom hatása ma is igen jelentős a falu természetismeretére nézve. A helyi kis vegyesboltban is kapni lehet Maria TREBEN *Egészség Isten patikájából* című könyvét, amely szinte minden siklódi háztartásban megtalálható. A falu egyik specialistája kifejezetten gyűjti a természetgyógyászati kiadványokat, ismereteinek döntő többsége ezekből a könyvekből származik.
Ezek a jelenségek azt támasztják alá, hogy a jelenkori hivatásos orvosláson kívüli gyógyító gyakorlatot a legnagyobb jóindulattal sem lehet tisztán „népi" eredetűnek tartani. Ez a hagyomány számos forrásból táplálkozik, és mint a népi kultúra más területein, itt is jellemző a hivatásos és populáris gyakorlat közti párbeszéd, kölcsönhatás. KOLTAY Erika (1998: 170) rövid tanulmányában éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a két terület, a népi gyógyítás és a természetgyógyászat – bár fogalmilag feltétlenül el kell különíteni őket[3] – funkciójukat tekintve szinte azonosak. A szerző a tanulmány megírása idején, 1998-ban még kicsit merésznek tartotta a gondolatot, hogy a népi specialisták helyét a jelenkorban a természetgyógyászok, a népi technikák helyét pedig a homeopátia és különféle ezoterikus módszerek veszik át, de ma már pontosan lehet látni, hogy valóban ez a változás tendenciája. Ennek tükrében érdemes lenne átgondolni és újradefiniálni a népi gyógyítás fogalmát. Napjainkban a természetgyógyászat és a különféle alternatív gyógymódok egyre nagyobb hatással vannak a társadalom egészére, így mindenképpen számolni kell egy újfajta „népi" gyógyító hagyomány kialakulásával is a régi praktikák és ismeretek továbbélése mellett.
Siklódra a legújabb természetgyógyászati ismeretek és gyakorlatok még nem jutottak el, a falu gyógyító gyakorlatára még inkább PÉNTEK János és SZABÓ T. E. Attila (1976: 220) kijelentése illik: „A népi növényismeret pillanatnyi képe kettős: sorvadó régi ismeretek és beszüremlő új, könyv ízű ismeretek párhuzamosan léteznek." A jövőben nagyon érdekes lenne megfigyelni és dokumentálni, hogy miként változik a siklódi gyógyító gyakorlat az információáramlásnak és a beáramló új ismereteknek, természetgyógyászati és ezoterikus technikáknak köszönhetően.

IRODALOM

ANTALNÉ TANKÓ Mária: Gyimes-völgyi népi gyógyászat. Budapest, 2003.
BALÁZS Dorottya: „Ha nem használ, nem is árt…". Népi növényismeret, gyógynövényhasználat és más hagyományos gyógymódok Siklódon. In: Deáky Zita – Molnár Melinda (szerk.): Acta Regionis Rurum 2. 112-126. Gödöllő, Szent István Egyetem, 2008.
GUB Jenő: Adatok a Nagy-Homoród és a Nagy-Küküllő közötti terület népi növényismeretéhez. Néprajzi Látóhatár, 1993: 95-110.

[3] KOLTAY 1998: 167.: „… a természetgyógyászat fogalmával olyan gyógyító és diagnosztikai tevékenységeket jelölnek, amelyek napjainkban nem tartoznak bele a professzionális orvoslás hivatalos gyakorlatába, és a népi vagy tradicionális orvoslás körébe sem. A professzionális orvoslás hivatalos gyakorlatán az egészségbiztosítás által finanszírozott tevékenységet értem, a népi orvoslásnál pedig az európai kultúrkörbe tartozó tradicionális orvoslásra gondolok. A szerző álláspontja véleményem szerint igen problematikus. A természetgyógyászat és a népi orvoslás között ugyanis sokkal több az összefüggés annál, hogy ilyen élesen el lehessen őket választani. A modern természetgyógyászat részben éppen az európai kultúrák tradicionális technikáira és ismereteire alapul, a jelenkorban pedig egyre jobban megfigyelhető a „hivatásos", írásos hagyománnyal rendelkező természetgyógyászat térnyerése a társadalom minden szintjén, így a falusi specialisták körében is.

GUB Jenő: Növényekkel kapcsolatos hiedelmek és babonák a Sóvidéken. Néprajzi Látóhatár (3-4.), 1994: 193-198.
HOPPÁL Mihály: Népi gyógyítás. In: Dömötör Tekla (szerk.): Magyar néprajz nyolc kötetben VII. (Népszokás, néphit, népi vallásosság). 693-724. Budapest. 1990.
KOLTAY Erika: A természetgyógyászat és a népi orvoslás kapcsolata. In: Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet (szerk.): Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára. 167-171. Budapest – Szeged, 2002.
MÉSZÁROS Ágnes: Népi gyógyítás Székelyvarságon. In: Bárth János (szerk.): Havasalja havasa. 391-468. Kecskemét, 1998.
PÉNTEK János – SZABÓ T. E. Attila: Egy háromszéki falu népi növényismerete. Ethnographia 1976: 203-225.
RAB János: Népi növényismeret a Gyergyói-medencében. Csíkszereda, 2001.
VASAS Samu: Népi gyógyászat. Kalotaszegi gyűjtés. Bukarest, 1985.